

Д.Л. Гаскевич

В.М. ДАНИЛЕНКО ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ НЕОЛІТУ ПІВДЕННОГО БУГУ: НОВІ ЗАПИТАННЯ ДО СТАРИХ ДЖЕРЕЛ

Поява радіовуглецевих дат і кількох альтернативних періодизацій буго-дністровського неоліту вимагають перевірки його відносної хронології, розробленої В.М. Даниленком. Тут визначаються методи та підходи, що дозволяють це зробити за неповноти джерел, здобутих у 1950-х рр.

К л ю ч о в і с л о в а: персоналія, В.М. Даниленко, неоліт, буго-дністровська культура, періодизація, стратиграфія, кераміка, методи дослідження.

Влітку 2013 р. виповнилося 100 років від дня народження Валентина Миколайовича Даниленка (1913—1982). Непересічний вчений, він зробив вагомий внесок в археологію України. Діапазон його інтересів охоплював усі періоди та найрізноманітніші теми від середнього палеоліту Надпоріжжя до докириличної писемності давньоруського часу. Значну увагу дослідника привертала проблеми походження індоєвропейської мовної спільності та релігійно-космогонічних уявлень первісної людини. Але центральною в його науковій діяльності була тема неоліту України. Зокрема, він виділив приазовську, сурську, буго-дністровську та дніпро-донецьку неолітичні культури та був одним з авторів першого узагальненого культурно-хронологічного поділу неоліту України (Даниленко, Рудинський, Телегін 1957). Його доопрацьована та розширена версія, викладена у монографії «Неоліт України» (Даниленко 1969), досі викликає інтерес і є джерелом інформації для нинішніх дослідників.

Головним завданням своєї монографії В.М. Даниленко назвав реконструкцію етнокультурної історії неолітичного населення півдня Східної Європи. Необхідною умовою її здійснення була розробка періодизації неолітичних культур території України, а також схеми їх синхронізації між собою та з культурами сусідніх регіонів. Найкраще для цього підходили пам'ятки Побужжя та Подністров'я, знахідки з яких мали характерні риси як східноєвропейського мисливсько-рибальського та скотарського, так і південноєвропейського землеробського неоліту. Виділені в буго-дністров-

ську культуру (БДК), вони стали предметом ретельного вивчення В.М. Даниленка. Не дивно, що впорядкування матеріалів решти культур було вибудовано на зіставленні та синхронізації з ними (Даниленко 1969, с. 9). Машинопис одного з варіантів своєї майбутньої книжки В.М. Даниленко так і назвав: «Неоліт України. Буго-дністровська культура як основа періодизації» (Даниленко 1962а).

У завершеному вигляді періодизація БДК В.М. Даниленка складається з семи культурно-хронологічних фаз (Даниленко 1969, с. 48—49, 142—157). Перша, заньковецька, об'єднала докерамічні пам'ятки. Наступні шість фаз відображали три періоди — ранній (скибинецька та сокільцівська¹), розвинутий (печерська, самчинська) та пізній (савранська та хмільницька фази). За відсутності абсолютних дат ця схема спиралася на специфіку археологічного матеріалу та спостереження за його заляганням на досить численних стратифікованих поселеннях лісостепового Побужжя. Проте, за словами самого дослідника, виділення фаз було «не позбавлено моменту логічної реконструкції» (там само, с. 150).

Після виходу книжки періодизацію В.М. Даниленка не раз критикували та переглядали. Р. Трінгхем, Д.Я. Телегін і К.-П. Вехлер безкерамічні пам'ятки Побужжя віднесли до мезоліту, а пам'ятки трьох перших керамічних фаз

¹ Походить від назви с. Сокильці. В.М. Даниленко та інші автори називають цю фазу «сокілецькою», що є похідною формою і від слова «Сокілець». На Південному Бузі село з такою назвою знаходиться за 30 км західніше Сокильців. Автор свідомо порушує граматичне правило, аби запобігти плутанини.

об'єднали в один період, синхронний культурі Кріш (Tringham 1971, p. 97; Телегін 1977, с. 89—90; Wechler 2001, S. 49—52). Н.С. Котова поділила культуру на два періоди, розглядаючи в межах раннього, докрішського, пам'ятки з матеріалами скибинецької, сокільцівської та печерської, а пізнього — самчинської та савранської фази В.М. Даниленка (Котова 2002, с. 21—24). Ніхто з археологів, крім Р. Трінгхем і М.Т. Товкайла, не підтримав виділення хмельницької фази.

У більшості критичних публікацій цілком справедливо вказувалося на ті чи інші недоліки періодизаційної схеми В.М. Даниленка. Проте в альтернативних періодизаціях культури не запропоновано якоїсь принципово нової послідовності побутування певних типів артефактів. Зміни полягали в механічному об'єднанні окремих фаз у більші періоди та новому погляді на синхронізацію останніх з сусідніми культурами. Значний вплив на становлення нових схем справили дані абсолютної хронології.

Нині для БДК маємо близько 50 дат ¹⁴С. Проаналізувавши їх, одні дослідники дійшли висновку, що «ізотопне датування в загальних рисах підтвердило стратиграфічні спостереження В.М. Даниленка та розроблену ним періодизацію буго-дністровської культури» (Бурдо 2001/2002, с. 434) і що запропонована ним хронологічна послідовність з семи фаз цими датами «жодним чином не спростована» (Виноградова, Киосак 2010, с. 193). Інші аналізували не тільки дати, але й знахідки з комплексів, з яких вони походять. Вони дійшли висновку, що більшість дат не відповідають даним археологічної синхронізації БДК з низкою добре датованих культур Центральної та Південно-Східної Європи. Значні протиріччя були помічені й між пакетами дат, отриманими в різні роки в різних лабораторіях (Товкайло 2004; 2010, с. 213—218; Гаскевич 2007). Але зауважимо, що така невідповідність може пояснюватися як помилковістю всіх чи якоїсь частини дат, так і хибами використаних періодизаційних схем або власного трактування різними дослідниками стратиграфії певних пам'яток.

Отже, проблеми, пов'язані з датуванням і синхронізацією БДК, змушують повернутися до розгляду її відносної хронології та першоджерел, на яких вона побудована. Оскільки Д.Я. Телегін, Р. Трінгхем, К.-П. Вехлер і Н.С. Котова використовували первинні дані, одержані В.М. Даниленком на неолітичних пам'ятках лісостепового Побужжя, саме їх достовірність і слід перевірити. Це дозволить визначити, чия

схема краще відбиває особливості археологічного матеріалу. Якщо виявиться, що жодна, то інформація, одержана під час перевірки, стане у пригоді для створення нової відносної хронології БДК. Своєю чергою, остання може спричинити коригування періодизаційних схем сусідніх культур, побудованих на синхронізації з неолітом Побужжя.

Скрупульозна перевірка чужих даних, отриманих понад 50 років тому, — праця складна й тривала. Мета цієї статті — лише обґрунтувати необхідність такої роботи, з'ясувати специфіку джерел, які доведеться використовувати, окреслити коло проблем, що неодмінно поставнуть перед дослідником, і визначити методи, які дозволять подолати ці проблеми.

І. Зовнішня критика джерел

Оскільки остаточною метою роботи є перевірка даних іншого дослідника, їх змістовному аналізу має передувати зовнішня критика, що полягає в з'ясуванні джерелознавчої якості залучених до аналізу колекцій знахідок, польової документації, текстів звітів і публікацій (Формозов 1977; Клейн 2012, с. 167—196). Ступінь їх достовірності та інформативності обумовлений методичним рівнем розкопок і фіксації даних, їх опису та інтерпретації. Своєю чергою, він залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних обставин, зокрема конкретних умов, у яких провадилося дослідження, парадигм і рівня розвитку тогочасної археології, що відбилися в науковому світогляді вченого.

І.1. Формування наукового світогляду В.М. Даниленка

В.М. Даниленко народився в родині вчителя. Його батько, Микола Якович, володів десятима іноземними мовами. Успадкувавши від нього феноменальну пам'ять, майбутній вчений і сам легко опанував основні європейські мови (Валентин Миколайович... 2013, с. 13). Вільне володіння ними могло визначити його особливу схильність до питань палеолінгвістики та етногенезу.

Перше знайомство В.М. Даниленка з археологією припало на першу половину 1930-х рр., коли на зміну старшому поколінню археологів, сформованих у дореволюційній Російській імперії, прийшли молоді кадри, виховані на методологічних засадах історичного матеріалізму. Одним із проявів некритичного ставлення до марксизму була яфетична теорія М.Я. Марра. Внаслідок її широкого впровадження з'явилися дослідження, в яких розвиток суспільс-

тва майже втратив етнічне забарвлення та детермінувався винятково ступенем розвитку суспільного виробництва. У залежність від нього ставилися не тільки релігія та мистецтво, але й мова давнього населення. Відповідно, в центрі уваги археологів було вивчення господарства й суспільного устрою конкретних людських груп. Так зв. речознавство — глибоке вивчення археологічних джерел — вважалося не тільки непотрібним, але й ідеологічно ворожим (Формозов 2006, с. 58).

Саме в такій атмосфері розпочалася наукова кар'єра В.М. Даниленка. У той час він — молодий співробітник Мелітопольського краєзнавчого музею (1932—1939), студент істфаку Мелітопольського педінституту (1932—1935), а згодом аспірант (1939—1941) ленінградського Інституту історії матеріальної культури (ІМК), брав участь у польових роботах на поселенні «у Червоного озера» в експедиції О.М. Бадера (1938), робив перші доповіді про семантику й датування петрогліфів Кам'яної Могили у травні 1939 р. та про неоліт Надчорномор'я в лютому 1941 р. (Валентин Миколайович... 2013, с. 14—23). Їх зміст повністю відповідає панівним настроям доби. Так, у доповіді 1939 р. В.М. Даниленко визначив вік петрогліфів Кам'яної Могили, виходячи з марксистської доктрини про поступальний розвиток засобів виробництва. Сцени з биками він відніс до палеолітичного часу, зображення тварин у супроводі «мисливських і рибальських пристосувань», переданих лінійно-геометричними композиціями, — до мезоліту. До неоліту були віднесені «лінійно-геометричні зображення риб», до доби бронзи — комплекс із кіньми, до початку нашої ери — з кіньми та кіньми з вершниками (Трусова 1940, с. 49).

Друга світова війна змінила внутрішньо- та зовнішньополітичний курс розвитку СРСР, спричинила сплеск великодержавного патріотизму, покликаною об'єднати його народи для боротьби з зовнішнім ворогом. Історичні дослідження переорієнтувалися на пошук спільного коріння та обґрунтування самобутності історичного шляху слов'янських народів Східної Європи, в першу чергу — руського. В археології це призвело до поступового перенесення акцентів на питання етнічної історії. Після виходу в 1950 р. статті Й.В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», в якій теорія М.Я. Марра була піддана нищівній критиці, стадіальність і автохтонізм були взяті під сумнів. Знову в моду ввійшли міграції. Проте, як і раніше, археологи не вдавалися до детального

опису матеріалу, типологічного аналізу, використання розробок західних вчених, апелювання до антропологічних характеристик, аби не бути звинуваченими в «речознавстві», «формалізмі», «поклоннічестві», «расизмі»...

Після демобілізації з армії вчорашній майор-розвідник В.М. Даниленко продовжив навчання в аспірантурі ІМК (1945—1947), де 1949 р. захистив кандидатську дисертацію. Водночас з 1946 р. він працював старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, очолював відділ первісної доби (1949—1954). Зміна ідеологічних настанов початку 1950-х рр. не пройшла повз нього. Його статті «До кіммерійської проблеми», «Про наскельні зображення Кам'яної Могили» та автореферат дисертації «Нижньопалеолітичне стійбище Круглик як історичне джерело» були різко розкритиковані в рецензії видань Інституту, опублікованій в журналі «Советская археология». Анонімні рецензенти закидали автору «прямі рецидиви марксистської теорії соціально-етнічних стадій», неврахування «вказівок, наданих Й.В. Сталіним у праці “Марксизм і питання мовознавства”», непереконливість хронології петрогліфів Кам'яної Могили та розшифрувань їхньої семантики, які «недалеко відійшли від марксистських розмірковувань про первісну магію», «вузькість теми дисертації, що не ставить великих історичних запитань» (Издания... 1953, с. 252, 256).

Поставлені перед радянськими археологами завдання з реконструкції давніх етнічних процесів потребували виявлення в археологічному матеріалі локальних відмінностей. Звідси й поява в 1950-х рр. численних праць, присвячених виділенню та встановленню генези локальних археологічних культур, які беззастережно ототожнювали з давніми етносами. Як наголошує О.О. Формозов, «у заголовках дисертацій і книг 1950-х років слова «археологія», «кераміка», «вироби» воліли не вживати. Слід було писати про «племена», про «етнічну історію». Тематика зводилася зазвичай до двох питань: походження народів, що населяли територію СРСР, та рівень їх культури в давнину» (Формозов 2006, с. 83). Власне історичний характер таких робіт часто спричиняв перенесення принципів і методів історичного та лінгвістичного дослідження на роботу з археологічними даними. Своєю чергою, це призводило до недотримання теоретичних і методичних засад дослідження, нехтування критикою джерел і критеріями доведеності певних положень.

Описана загальна тенденція відбилася й у роботах В.М. Даниленка 1950—1960-х рр. Саме

тоді він виділив нові археологічні культури та разом з М.Я. Рудинським і Д.Я. Телегіним брав участь у розробці згаданого культурно-хронологічного поділу неоліту України для «Нарисів стародавньої історії Української РСР» (1957). Одночасно з роботою над «Нарисами» дослідник підготував перший варіант майбутньої монографії «Неоліт України», рукопис якого датується 1955 р. (Даниленко 1955). На перешкоді її публікації стала зміна керівництва Інституту. Крім того, яскраві та самобутні знахідки розкопок 1955 р. на Південному Бузі змусили дослідника зосередитися на вивченні неоліту цього регіону. Польові роботи тривали до 1961 р. Потреба врахувати нові фактичні дані та публікації, а також зауваження рецензента — М.Я. Мерперта — призвели до неодноразової переробки «Неоліту України». Остаточний варіант праці з шести глав був готовий 1965 р. Проте 1969 р. вийшли лише чотири перші глави. За цю монографію, захищену в грудні 1970 р. в Ленінградському університеті, В.М. Даниленку було присвоєно ступінь доктора історичних наук. Шоста глава після незначного доопрацювання була опублікована 1974 р. як монографія «Енеоліт України» (Даниленко 1974). П'ятий розділ побачив світ лише 1997 р. як книжка «Космогонія первісного суспільства» (Даниленко 1997).

Час активної роботи В.М. Даниленка над підготовкою «Неоліту України» позначився певною лібералізацією наукового життя, викликаною хрущовською «відлигою». В археології з'явилися умови для джерелознавчих досліджень. Але праці вченого зберегли закладену на початку 1950-х рр. спрямованість на вивчення етноісторичних процесів. Не виключено, що цьому сприяла його схильність до лінгвістики, знання багатьох мов. Що більше, В.М. Даниленко став одним з ідеологів етноісторичних досліджень в археології. У публікаціях він ратував за «збільшення питомої ваги мовознавчого елементу в історико-археологічних дослідженнях», обґрунтовував правомірність участі археологів у розв'язанні питань пошуку індоєвропейської прабатьківщини та витоків слов'ян. У зв'язку з цим В.М. Даниленко звертається до проблеми археологічної культури, яку визначає як «*етноісторичну, племінну в основі категорію, що відбивається в конкретному, неповторюваному на інших територіях і в інші періоди сполученні форм виробництва, побуту й духовного розвитку*». В числі «провідних ознак» культури поряд з хронологією, територією, населенням, економічним розвитком він називає ще й «мов-

ну належність» (Даниленко 1969, с. 148—149; 1974, с. 107). Етноісторичний характер досліджень В.М. Даниленка проявився і в поясненні ним змін археологічного матеріалу майже винятково міграційними процесами (Котова, Махортых 2006).

Глибока зацікавленість питаннями етнології обумовила звернення В.М. Даниленка до пошуку «ієрогліфичного» віддзеркалення лексичних і логічних категорій в археологічному матеріалі. Звідси — підвищений інтерес дослідника до проблем знакових систем і зародження писемності, які він активно розробляв в останні роки життя.

Крім специфіки наукового світогляду, на характер польових досліджень і публікацій можуть впливати як конкретні умови праці, так і особисті дані дослідника, його знання, компетентність і добросовісність. Зазвичай у публікаціях ця делікатна тема оминається або розглядається побіжно. Але, тільки розібравшись у особливостях характеру й стилю польової та кабінетної роботи вченого, можна об'єктивно судити про повноту одержаної ним інформації та достовірність її інтерпретації. Критично розглядаючи в наступних розділах роботу В.М. Даниленка, автор жодним чином не применшує його роль у розвитку вітчизняної археології. Навпаки, кристалізація здобутих ним фактичних даних надасть їм «друге життя», забезпечить активніше використання його наукової спадщини в ХХІ ст.

1.2. Розкопки та польова документація

Очолювані В.М. Даниленком польові роботи з вивчення неоліту Південного Бугу тривали сім польових сезонів (1949, 1955, 1957—1961). Роботи 1955, 1957—1961 рр. мали охоронний характер. Частково чи повністю вони провадилися в зоні планованого затоплення територій водосховищами кількох невеликих ГЕС — Березовської (запущена 1957 р.), Глибочанської (1959 р.), Ладжинської (1964 р.), Гайворонської (1964 р.) на Південному Бузі та Тернівської (1962 р.) на р. Синюха, а також запроектованої, але непобудованої на Південному Бузі станції між селами Печера та Сокилець. Це не могло не відбитися на якості польових досліджень. Як пише О.О. Формозов: «*Темп, характер робіт визначали не вчені, а будівельники та партійне начальство. Все йшло в обстановці поспіху, авралу та зазвичай не завершувалося повноцінними публікаціями*» (Формозов 2008, с. 28).

Попри це, з року в рік польовим дослідженням В.М. Даниленко приділяв все більше уваги. Складність завдання з розробки періодизації БДК вимагала все ретельніших розкопок,

точнішої фіксації знахідок і стратиграфічного контексту їх виявлення. Це добре помітно в зростанні тривалості розкопок та складанні польових щоденників і креслеників. Наприклад, 1949 р. дослідження Мельничної Кручі на площі приблизно в 225 м² тривали лише п'ять днів. Глибину залягання знахідок не фіксували. Польовий звіт містить лише три кресленики — виконану в масштабі 1 : 100 схему розміщення розкопів із зазначенням нумерації квадратів і два стратиграфічні розрізи в масштабі 1 : 25 (Даниленко 1949). А 1959 р. на поселенні Базьків Острів площу близько 300 м² було розкрито за місяць. Звіт містить 15 польових креслеників: план пам'ятки в масштабі 1 : 200; дев'ять стратиграфічних розрізів у масштабі 1 : 20; п'ять складених у масштабі 1 : 20 планів окремих розкопів і ділянок пам'ятки із зазначенням знахідок, нанесених олівцями різного кольору залежно від глибини їх залягання (Даниленко 1959—1961).

Розкопки провадилися без використання важкої техніки. За записами в польових щоденниках, щодня на розкопках працювало від 5 до 20 мешканців сусідніх сіл переважно підлітків і молоді віком від 14 до 20 років. Гумус зазвичай знімали без пробирання. Супіскові та суглинкові відклади з матеріалами енеолітичного, неолітичного та мезолітичного часу проходили лопатами. Великі знахідки та скупчення мушель розчищали та залишали на «попах». Глибини замірювали від репера. Просіювання та промивання ґрунту в документації не згадуються.

Кілька кваліфікованих, переважно молодих співробітників експедиції наглядали за роботами, складали плани. У щоденниках власноручні записи В.М. Даниленка чергуються з записами П.І. Хавлюка, М.Л. Макаревича, В.І. Митрофанової (Непріної), І.М. Шарафутдінової, В.М. Гладиліна, В.П. Цибескова, які працювали в експедиції в різні роки. Не спеціалізуючись, крім В.І. Непріної, в неоліті, саме вони вели розкопки, іноді керували окремими загонами, а на час відсутності В.М. Даниленка — всією експедицією.

Експедиція В.М. Даниленка була недостатньо забезпечена не лише фахівцями, але й технічно. Наприклад, жодного разу в текстах звітів і щоденників не згадується геодезичне обладнання, відповідні пристрої не потрапили в кадр зроблених на розкопках фотографій. У польових звітах за 1957—1961 рр. кілька планів розміщення пам'яток названо «топографічними» (наприклад: Даниленко 1958). Але на них нанесено лише берегову лінію, бровку надза-

пальної тераси й обриси розкопів і зачисток і не зазначено жодного нівелювання. На незавершеному плані Базькова Острова проведено ряд горизонталей, але не вказано ні їхню висоту, ні крок, ні нульовий рівень, ні берегову лінію (Даниленко 1959—1961). Ймовірна відсутність на розкопках точної вимірювальної техніки вимагає обережного зіставлення знахідок за позначеною на них глибиною залягання. Як випливає зі звітів, зазвичай остання визначалася від реперної лінії, нанесеної на стінах розкопів. При її перенесенні на десятки, а то й сотні метрів за допомогою бульбашкового рівня чи ватерпаса, могли виникати суттєві похибки. Виходячи з використання дослідником окомірних схем розміщення пам'яток, у його розпорядженні не було й жодних крупномасштабних карт досліджуваної місцевості.

Крім названих об'єктивних чинників, які негативно впливали на якість польових робіт і звітів, її рівень був зумовлений і суб'єктивними причинами, що повністю залежали від дослідника. Так, попри наявність на фотоплівках побутових кадрів і мальовничих пейзажів, подекуди в звітах немає жодного фото навіть знакових для досліджуваної культури пам'яток (наприклад, Мельничної Кручі, Самчинців I і II). Це, а також поодинокість раніше згаданих окомірних схем значно ускладнює або й робить неможливою точну локалізацію більшості виявлених пам'яток, єдиним джерелом якої є наведені в щоденниках приблизні прив'язки.

Багато нарікань викликають і кресленики. Часто на них відсутні експлікації, на стратиграфічних розрізах не зазначено нульовий рівень, а на планах пам'яток — глибини залягання знахідок. Все це значно знижує їх інформативність. Іноді характер креслеників ставить під сумнів достовірність нанесених на них даних. Наприклад, навряд чи можна об'єктивно судити про кількість і характер знахідок на поселенні Заньківці II за їх зображенням, нанесеним на план, складений у масштабі 1 : 50 (Даниленко 1958). Звітна інформація про деякі пам'ятки, досліджені зачистками, не супроводжується жодними схемами, планами та розрізами. Найвірогідніше, ці зачистки не розбивалися на квадрати, а знахідки з них брали без горизонтальної та вертикальної фіксації.

Не вирізняються докладністю й польові щоденники. Здійснена автором роздруковка щоденникових записів, що стосуються пам'ятки Базьків Острів (Даниленко 1959—1961), яку сам В.М. Даниленко називає «найважливішим стратифікованим місцезнаходженням буго-дніс-

тровської неолітичної культури», становить лише 0,4 др. арк. Не набагато повніші й описи дослідження в польових звітах, що склалися в більш сприятливих кабінетних умовах. Так, розкопкам того ж Базькова Острова у звіті присвячено лише 9 стор. машинопису та 10 табл. ілюстрацій (там само).

Напевно, найкраще причину появи перерахованих недоліків пояснюють слова зі статті О.М. Титової та С.В. Кончі: *«В.М. Даниленку вочевидь не здавалася привабливою рутинна, хоч і абсолютно необхідна для археолога робота по укладанню звітів, створенню численних креслень і схем для кожного досліджуваного об'єкта і кожної окремої знахідки. Дух його прагнув усе нових і нових відкриттів, все більш значущих звершень, які важко було заздалегідь передбачити і втиснути у вузькі і водночас зобов'язуючі параграфи індивідуальних планів»* (Титова, Конча 2002, с. 7).

І.3. Тексти звітів і публікації

Результати дослідження неоліту Південного Бугу В.М. Даниленко виклав у трьох статтях і монографії (Даниленко 1957; 1960; 1962; 1969). Пізніше коротку характеристику БДК дослідник надав у розділі «Археології Української РСР», майже дослівно відтвореному й у її другому виданні (Даниленко 1971; 1985).

Опубліковані в монографії описи розміщення більшості пам'яток БДК, їх геологічної та культурної стратиграфії, а також виявлених знахідок, майже дослівно повторюють відповідні частини польових звітів. Складається враження, що В.М. Даниленко одразу писав текст, яким можна відзвітувати про роботи, захистити як докторську дисертацію та видати. Це пояснює лаконічність звітів, адже обсяг публікацій зазвичай регламентується. Стають зрозумілими й затримки з їх подачею (наприклад, звіт за 1959—1961 рр. був зданий лише 1965 р., тобто одночасно з завершенням останньої версії «Неоліту України»), адже дбаючи про науковий пріоритет, дослідник не хотів передчасно виставляти на загал основну, стрижневу, частину своєї дисертації та майбутньої монографії.

Це припущення змушує розрізняти ступінь достовірності польової документації та текстів звітів і публікацій. Перша створювалася під час польових робіт і попри значні стилістичні й технічні недоліки описує їх перебіг, відбиваючи безпосередні спостереження учасників експедиції. Другі характеризують пам'ятки узагальнено, містять уже препаровані факти, оціночні судження та елементи інтерпретації. Отже, прагнучи більшої достовірності в описі

пам'яток, пріоритет слід надати даним польових щоденників і креслеників. На відміну від конкретної описової інформації, сконцентрованої в польовій документації, концептуальні погляди В.М. Даниленка найкраще відбивають його публікації. Видані в різні роки, вони дозволяють простежити еволюцію поглядів вченого, краще зрозуміти мотиви прийняття ним деяких рішень, відстоювання певних поглядів.

Важливим питанням, вартим розгляду в цьому аспекті, є виділення БДК. За словами В.М. Даниленка, це сталося 1949 р. після його розкопок пам'яток Саврань і Мельнична Круча на Південному Бугу (Даниленко 1969, с. 8). Але ще 1940 р. в матеріалах неолітичних поселень Надпоріжжя В.М. Даниленко виділив фрагменти посуду, які містили *«особливу трав'янисту домішку або домішку товченого графіту, прикрашені композиціями кутового стьожковоприглаженого орнаменту»*. В тогочасному стадіальному дусі він вважав їх свідченням поступового переростання місцевої неолітичної культури в культуру трипільського типу (Даниленко 1957, с. 36). У доповіді на V конференції ІА АН УРСР 1946 р. він зазначив наявність у матеріалах ранньотрипільських пам'яток типу Гіоешті Румунської Молдови *«органічної комбінації ознак мисливсько-рибальської культури з гребінцевою керамікою і культури з керамікою типу Боян А»* (Рудинська 1948, с. 212). Своєю чергою боянськими рисами він вважав прорізаний лінійний орнамент і ретельне лискування поверхні частини посуду сурської культури Надпоріжжя. Спираючись на ці спостереження, вчений висловив сподівання *«що пізніше будуть відшукані якісь проміжні територіальні та стадіальні ланки, які зв'яжуть обидва явища»* (Даниленко 1950, с. 135). Таку ланку він побачив у знахідках, здобутих 1947 р. А.В. Добровольським на Мельничній Кручі та 1948 р. М.Л. Макаревичем у Саврані. Власні дослідження цих пам'яток остаточно переконали дослідника в *«древньому характері правобережної лісостепової землеробської культури, яка, можна думати, являє собою цілком самобутню генетичну основу для розвитку так званої трипільської культури»* (Даниленко 1957, с. 37).

Оскільки в носіях ранньотрипільської культури вчений вбачав частину індоєвропейського етнічного масиву, яка *«пізніше поклала початок тій групі східних індоєвропейців, до якої увійшли фракійці, слов'яни та балти»* (Валентин Миколайович... 2013, с. 123), доведення їх автотонності мало виразне ідеологічне забарвлення. Схоже, що саме метод ретроспекції, накладений на етноісторичні, лінгвістичні та іде-

ологічні міркування, лежав в основі виділення БДК, «передбаченому» В.М. Даниленком задовго до 1949 р. Що більше, наперед було визначено й основні характеристики майбутньої культури. Аби відповідати запропонованій теорії, вони мали засвідчувати, з одного боку, її місцеве походження та давній вік (мисливство та рибальство, гостродонний посуд з гребінцевим орнаментом), а з іншого — її переростання в Трипілля (землеробство, плоскодонна кераміка з лінійним меандровим орнаментом). Пам'ятки з відповідними матеріалами і були об'єднані в БДК. Хоча, як з'ясувалося згодом, остання не є генетичним підґрунтям Трипілля, підстави її виділення ніким ніколи не піддавалися сумніву. Це підтверджує потужну інтуїцію, широкий науковий кругозір і неабиякі аналітичні здібності В.М. Даниленка, який за незначною кількістю наявної інформації міг побудувати цілком життєспроможні гіпотези.

Але логіка наукового пізнання вимагає, аби на наступному етапі дослідження інтуїтивне осяяння було підтверджене чітко вивіреними процедурами типологічного аналізу, картографування, покликаними забезпечити об'єктивність висновків. Але в публікаціях В.М. Даниленка, присвячених БДК, їх немає. Все подальше вивчення культури несе яскраві сліди суб'єктивного підходу. Так, ідея участі східного степового неоліту в генезі Трипілля вплинула і на періодизацію БДК. Після досліджень 1949 р. бузький неоліт було поділено на ранній період, представлений Мельничною Кручею, та пізній, представлений Савранню. Якщо плоскодонність савранського посуду підтверджувалася знахідками, то гостродонність горщиків з Мельничної Кручі постулювалася на підставі їх подібності до сурської кераміки та відповідності згаданих концепції. Під час досліджень 1955 р. В.М. Даниленко вперше зіткнувся з південнобузькою керамікою з гребінцевим орнаментом (Жакчик, Завалля, Саврань). Попри відсутність денець вона була оголошена «гостродонною» та найранішою в регіоні, а Мельнична Круча була перенесена до пізнього неоліту. Це обґрунтовувалося наявністю на її кераміці прокресленого криволінійного орнаменту, притаманного і посуду раннього Трипілля. Але стратиграфічні спостереження та яскраві знахідки 1957—1961 рр. засвідчили, що плоскодонний посуд з криволінійним орнаментом давніший за гостродонний гребінцевий. Намагання дослідника узгодити ці дані з попередньою концепцією вилилося у виділення ним двох ранньонеолітичних фаз культури,

посуд яких необґрунтовано реконструювався як шиподонний і гостродонний (детальніше: Гаскевич 2008, с. 157—161; 2008а, с. 301—303). Про суб'єктивність їх виділення свідчить і відсутність прямого перекривання скибінецьких шарів сокільцівськими та сокільцівських — печерськими (Телегін 1977, с. 89), за винятком Печери, про яку ще йтиметься далі.

Привертає увагу, що попри задеклароване В.М. Даниленком урахування всіх категорій інвентарю в процесі вибудови періодизації більшість із них на виділення фаз не вплинула. Так, зміни в крем'яному наборі згадані ним лише двічі — незначні для самчинської фази та суттєві для кінця савранської. Поява окремих типів кістяних виробів зафіксована тричі — на печерській, самчинській і савранській фазах (Даниленко 1969, с. 150—155). Отже, періодизація В.М. Даниленка вибудована, передусім, за специфікою посуду. Але критерії його групування в типи часто незрозумілі. Дефініції типів дослідник підмінив описом кількох найяскравіших посудин, а то й узагальненою характеристикою кераміки відповідної пам'ятки або її шару. У монографії майже відсутні параметри посуду, зовсім не використовуються формалізовані методи їх аналізу. Статистичні дані представлено лише таблицею видового складу тварин, визначених за фауністичними знахідками. Зовсім не використано й картографічний метод — дві карти ілюструють авторську реконструкцію розселення індоєвропейців у мезоліті—неоліті та на початку писемної історії. На неухвалене ставлення В.М. Даниленка до аргументації періодизаційних побудов і відсутність методичної чіткості в роботі не раз вказували дослідники (Телегін 1977, с. 89; Формозов 1977, с. 8; 2005, с. 52—53).

II. Проблеми дослідження неоліту Південного Бугу

Критичний аналіз джерел, які досі формували уявлення про БДК Побужжя, засвідчує значну неповноту інформації про польові дослідження В.М. Даниленка, а також тенденційність добору, опису та аналізу матеріалів і даних у його публікаціях. Отже, роботи з перевірки періодизації культури мають врахувати ці недоліки та, за можливості, надолужити їх формуванням нових, якісніших джерел. Відповідно, вони мають провадитися в таких напрямках: 1) пошук і дослідження нових пам'яток БДК; 2) перевірка польових спостережень В.М. Даниленка розкопками раніше відомих пам'яток;

3) неупереджений аналіз старих колекцій артефактів і польової документації. Розглянемо кожен з них детальніше.

II.1. Дослідження нових пам'яток

Пошук і дослідження нових пам'яток БДК — найефективніший спосіб розв'язання більшості проблем, що накопичилися за час її вивчення. Методично й технічно досконале здійснення польових робіт забезпечить більше розмаїття та кращу інформативність отриманих джерел порівняно зі здобутими 55—60 років тому. Можуть бути виявлені закриті комплекси, відсутні в дослідженнях В.М. Даниленка. Але проведенню таких робіт заважає низка перешкод.

По-перше, пошук нових неолітичних пам'яток нині став складнішим ніж у 1950-і рр., адже кількість потенційних місць їх розміщення зменшилася внаслідок утворення водосховищ. Останні пов'язані з місцями прориву річкою уступів гранітного щита, де вузька каньйоноподібна долина дозволила з найменшими затратами спорудити греблю та мінімізувати площу затоплення сільськогосподарських угідь. Відтак, затоплено саме порожисті, найкращі для рибальського промислу ділянки, навколо яких концентрувалися поселення, що, нашаровуючись одне на одне, утворювали стратифіковані пам'ятки.

По-друге, створення каскаду ГЕС сприяло регулюванню повеневих вод, які раніше розмивали береги та поверхню заплави, особливо на порожистих ділянках зі швидкою течією. Це призвело до утворення потужного дернового шару лугової рослинності, часткового заростання заплави кущами та деревами, насадження берегозахисних смуг. Тож нині рідше трапляються умови, сприятливі для виявлення неолітичних пам'яток, які в 1950-і рр. *«були відкриті на підставі однієї практично незмінної ознаки: за наявністю підмитих річкою берегових суглинкових відслонень, що супроводжуються невеликими осипами, в яких знаходилися кістки тварин, мушлі *Unio* або звичайний археологічний матеріал»* (Даниленко 1969, с. 50).

Попри названі перешкоди в 1999—2008 рр. автору вдалося виявити та прошурфувати низку нових поселень БДК, декотрі з яких перспективні для розкопок (Гаскевич 2002; 2006; Гаскевич, Журавльов 2008). Але, з огляду на нечисельність цих пам'яток, їх дослідження в обсягах, достатніх для одержання представницьких серій знахідок із закритих комплексів і стратифікованих контекстів, може розтягнутися на багато років чи навіть десятиріч, а їх розкопки вимагатимуть ще й зна-

чних витрат, що через нинішній стан фінансування української археології можливо лише за умови залучення коштів іноземних дослідницьких грантів.

І головне — доки кількість нових комплексів різнотипних артефактів, що походять з чітких стратиграфічних послідовностей, не досягне статистично значимих величин, все одно не вдасться спростувати зафіксовані В.М. Даниленком інші сполучення цих типів і послідовності комплексів. До того часу ревізія старих даних за результатами нових розкопок правомірна лише у випадку їх здійснення на пам'ятках, досліджених у 1949—1961 рр. Отже, залишаючи пошук і польове вивчення нових пам'яток важливою й необхідною складовою поглиблення наших знань про неоліт регіону, слід визнати неспроможність їх у найближчий час самостійно розв'язати проблеми довіри до раніше запропонованих періодизацій БДК.

II.2. Раніше досліджені пам'ятки

Створення на Південному Бузі каскаду ГЕС призвело до того, що з 15 пам'яток БДК, розкопаних В.М. Даниленком, лише Мельнична Круча, Саврань, Миколина Брояка, Печера та Чернятка не затоплені. За даними дослідника, Миколина Брояка та Чернятка мали по одному неолітичному шару савранської фази. У Саврані керамічні знахідки різних фаз розділялися планіграфічно, а в Мельничній Кручі та Печері — стратиграфічно (Даниленко 1969, с. 107, 115—116, 125—134). Отже, єдина можливість польової перевірки стратиграфічних підстав періодизації В.М. Даниленка — дослідження Мельничної Кручі та Печери.

Уроч. Мельнична Круча розміщене за 1,6—2,4 км на схід від с. Сабатинівка Уляновського р-ну Кіровоградської обл. Підйомний матеріал неолітичного часу в 1931—1948 рр. тут збирали К.П. Полікарпович, В.І. Селінов, П.В. Харлампович, А.В. Добровольський. У 1949 р. пам'ятку дослідив В.М. Даниленко. Розкопками площею приблизно 225 м² було встановлено її стратифікований характер. У польовій документації та статті 1957 р. В.М. Даниленко згадує два шари: верхній, з трипільською керамікою та роговими мотиками, і нижній, з неолітичною керамікою та мікролітичним крем'яним інвентарем (Даниленко 1949). Але в монографії 1969 р. він уже стверджує, що разом з роговими мотиками у верхньому шарі були виявлені фрагменти самчинської кераміки.

Аналіз колекцій Мельничної Кручі з фондів ІА НАНУ та Одеського археологічного музею засвідчив, що уламки самчинського посу-

ду були лише в підйомному матеріалі 1938 р., а з розкопів і зачисток 1949 р. походять фрагменти тільки печерського посуду. Отже, є підозра, що послідовне залягання самчинської та печерської кераміки В.М. Даниленко спостерігати не міг. Відповідно, твердження про наявність на пам'ятці двох неолітичних шарів видається необґрунтованим (Гаскевич, Кіосак 2011, с. 201).

Від 2011 р. польове дослідження Мельничної Кручі провадить Д.В. Кіосак. Розкопки на площі 16 м² підтвердили наявність на пам'ятці двох виражених горизонтів з численними знахідками крем'яних виробів і кісток тварин, що залягають в описаних В.М. Даниленком геологічних умовах. Але характер археологічного матеріалу не дозволяє чітко визначити їх культурну належність (Кіосак 2013).

Знахідки БДК на північно-західній околиці с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької обл. 1956 р. виявив П.І. Хавлюк (Хавлюк 1959, с. 171). 1958 р. експедиція під керівництвом В.М. Даниленка дослідила пам'ятку розкопом площею близько 75 м² і трьома зачистками (Даниленко 1969, с. 114—117). За польовим звітом, у розкопі концентрація неолітичних матеріалів спостерігалася на глибині 70 см від репера, що становить приблизно 105 см від денної поверхні на бровці заплавної тераси. Її інтерпретовано як залишки наземного житла, знахідки якого можна розглядати *«як своєрідний культурно-стратиграфічний еталон місцевої неолітичної культури, синхронний керешьсько-старчівській культурі»*.

У керамічній колекції дослідник виділив посуд трьох технологічних груп. У формівній масі першої, найчисленнішої, є груба рослинна домішка. Друга, представлена лише двома посудинами, зроблена з відмуленої глини. Третя, найменш численна група, — з *«помітною домішкою піску та розмоченої трав'янистої маси... вирізняється за наявністю гребінцевого штампю, що дозволяє вважати її випадковою домішкою»* (Даниленко 1958). У монографії В.М. Даниленко зазначав, що знахідки останньої *«були лише в прибережному краї тераси та до дослідженого комплексу стосунку не мають. Це явно самчинська домішка»*, а також вперше писав про поодинокі фрагменти кераміки сокілицького типу, які траплялися *«на 10—15 см нижче описаного епонімного комплексу Печери»* (Даниленко 1969, с. 116, 150). Матеріали періодів пізніших за неоліт у тексті звіту та книжці не згадуються.

У 2003 р. в Печері на поверхні 450-метрової ділянки краю заплави Південного Бугу, що

підвищується над літнім рівнем річки на 2,0—3,0 м, автор виділив дві пам'ятки. Сліди розкопу В.М. Даниленка 1958 р. добре помітні в східній частині пункту Печера 1. Місце зачисток 2 і 3 1958 р. потрапило в межі пункту Печера 2 (Гаскевич 2006, с. 118—120).

У 2008 р. за програмою співпраці між Інститутом археології НАНУ та Інститутом археології Гданського університету Печера 1 була досліджена спільною українсько-польською експедицією під керівництвом автора. З польського боку в дослідженні брали участь директор Інституту професор Лех Черняк та ад'юнкт Бартош Юзвяк. Розкоп площею 50 м² було закладено на горизонтальній ділянці заплави на південь від краю котловану, що утворився на місці розкопу 1958 р. Після зняття дернового шару в 30 см розкопки провадилися за десятьма умовними горизонтами потужністю по 10 см. Жодного об'єкту не виявлено. Роботи припинилися, коли на більшій частині розкопу оголилося гранітне ложе долини ріки. Стратиграфія характеризується послідовною зміною гумусу, темного гумусованого супіску, плямистого суглинку та світлого супіску, який залягає на гранітному матеріку. На різних глибинах зафіксовано невеликі за площею та потужністю лінзи відкладів, пов'язаних з періодичними підтопленнями високої заплави. Нечіткість контактів геологічних шарів, неоднорідна структура та плямистість свідчать про значну перемішаність відкладів (Гаскевич, Черняк, Юзвяк 2008).

Загалом на пам'ятці виявлено 327 фрагментів кераміки, 495 крем'яних виробів, 6 виробів з некрем'яних порід каменю, 6 знарядь із рогу, кістки та емалі ікла вепра, 2009 цілих і фрагментованих кісток тварин і риб. Чіткі культурні шари не спостережено. Було здійснено спробу їх виявлення на підставі аналізу глибини залягання знахідок. Оскільки визначити культурну та хронологічну належність фауністичних решток і переважної більшості крем'яних виробів неможливо, аналізувалися глибини залягання фрагментів посуду. Останні відносяться до нового часу, пізнього середньовіччя, давньоруського та пізньоримського часу, доби бронзи, енеоліту й неоліту. Аналіз засвідчив відсутність чіткої стратифікації. Неолітичний посуд трапляється в усій товщі нашарувань. Зі збільшенням глибини його кількість поступово зростає та досягає максимуму в горизонті 7 на глибині 0,9—1,0 м від сучасної поверхні. Далі його кількість поступово зменшувалася (рис. 1).

Серед неолітичної кераміки найчисленнішим є посуд печерського типу (120 фрагментів), що відповідає першій технологічній групі В.М. Даниленка. Деяко менше (93 фрагменти) самчинської кераміки, що відповідає третій групі матеріалів 1958 р. Імпортний посуд культури Кріш (друга група В.М. Даниленка) представлено сімома фрагментами. Ще 15 фрагментів посуду, виготовленого з глини з домішкою дрібноволокнистої органіки, що в різних варіантах сполучається з потовченою мушлею, дрібним піском і шамотом, віднесено до савранського типу. Один із них орнаментовано діагональною сіткою з ледь помітних прогладжених ліній. Аналіз глибин засвідчив концентрацію савранської кераміки в горизонтах 4—7 без яскравого піку, самчинської — в горизонтах 6—8 з піком у горизонті 7, печерської — в горизонтах 3—8 з піком у горизонті 7 та рівномірну концентрацію кераміки культури Кріш у горизонтах 5—9 (рис. 2).

Результати розкопок 2008 р. уможливають такі висновки:

— Матеріали пам'ятки не підтверджують послідовне побутування кераміки печерського, самчинського та савранського типів. Отже, імпортований крішський посуд може синхронізуватися з керамікою будь-якого з названих типів;

— Три ¹⁴C дати, зроблені за зразками кісток з основного печерського комплексу 1958 р. (Бурдо 2001/2002, с. 433—434; Котова 2002, с. 103), можуть визначати вік як крішської та печерської, так і самчинської та савранської кераміки пам'ятки;

— Знахідки післянеолітичного часу є в усіх горизонтах до найнижчого. Відповідно, опубліковані дані про видовий склад фауни «нижнього неолітичного» шару Печери з розкопок 1958 р. (Котова 2002, с. 112) можуть бути недостовірними через ймовірну наявність у ній пізніших домішок.

У колекції 2008 р. кераміка сокільцівського типу не виділялася через відсутність у працях В.М. Даниленка чітких критеріїв, що відрізняють її від печерського посуду, який, за словами дослідника, успадковує всі форми, технології виготовлення та орнаментальні композиції попереднього часу (Даниленко 1969, с. 151—152). Отже, єдиним способом перевірити наявність у Печері 1 сокільцівського шару є аналіз уламків посуду, що залягали на 10—15 см нижче основного печерського комплексу 1958 р., з метою визначення за ними специфічних «сокільцівських» рис, які можуть бути і в кераміці з розкопок 2008 р.

Нині в старій колекції основного розкопу Печери зберігаються шість фрагментів із значенням глибини понад 80 см від репера. Вони походять з крайньої північної, найближчої до ріки, лінії квадратів. Із них два орнаментовані уламки нічим не відрізняються від кераміки печерського комплексу. Ще три неорнаментовані фрагменти стінок відносяться до ранньої бронзи. Найглибшу відмітку (–0,95 м) має фрагмент вінець посудини самчинського типу, орнаментований двома підгоризонтальними рядами окремо поставлених відбитків короткого тризубого штампа. Отже, наявність у межах розкопу 1958 р. нижнього неолітичного шару зі специфічною «сокільцівською» керамікою не підтверджується.

Таким чином, нові розкопки та аналіз старих керамічних колекцій Мельничної Кручі та Печери 1 засвідчили, що вони не є стратифікованими поселеннями БДК. Тож подальша перевірка періодизації В.М. Даниленка може здійснюватися на підставі аналізу лише старих джерел — колекцій археологічних матеріалів і стратиграфічних даних, зафіксованих у польовій документації.

II.3. Дослідження старих джерел

Вибір програми та методів дослідження, в першу чергу, зумовлюється метою роботи. Далі їх набір може корегуватися залежно від наявності достатньої кількості та інформативності джерел, необхідних для їх застосування. Як зазначалося, при виділенні фаз В.М. Даниленко спирався на специфіку, передусім, керамічних знахідок. Отже, і перевірка його періодизації БДК може бути ефективною лише на цій підставі.

Раніше спробу такої перевірки здійснив К.-П. Вехлер. Методом верифікації став стандартизований опис мотивів орнаменту на опублікованих рисунках посуду з наступним визначенням їх наявності та частоти на кожній пам'ятці. Якщо показники пам'яток певної фази демонстрували високий рівень подібності між собою та відмінність від показників інших фаз, К.-П. Вехлер вважав їх групування обґрунтованим. Результати аналізу засвідчили високий ступінь подібності кераміки пам'яток скибинецької, сокільцівської та печерської фаз, які він об'єднав у ранній період БДК. Утім, попри таку ж значну подібність посуду самчинської та савранської фаз, на заваді їх об'єднання стала наявність у самчинському шарі Базькова Острова імпортованих культури лінійно-стрічкової кераміки, а в савранських пам'ятках Пугач 1 і 2, Гард 3 — кераміки раннього Трипілля (Wechler 2001, S. 13—16, 27—30,

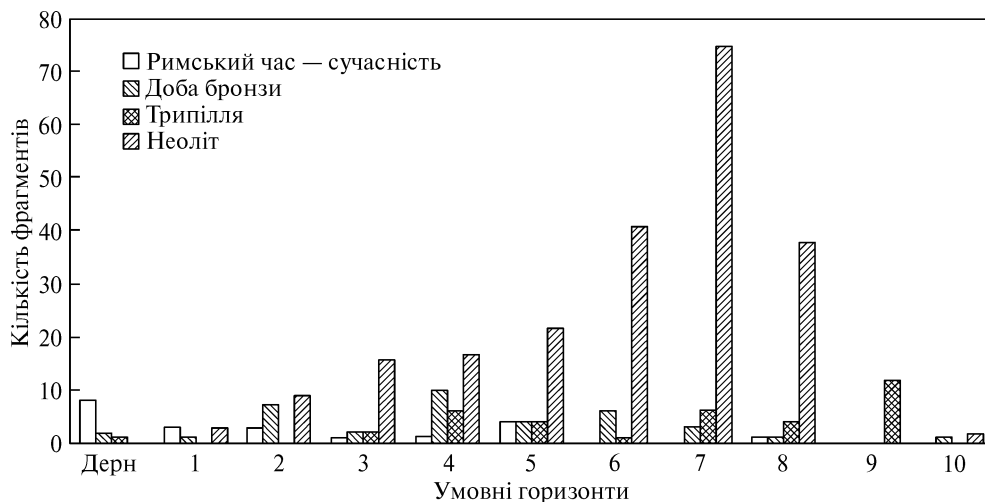

Рис. 1. Печера 1 (2008 р.). Глибина залягання різночасових керамічних знахідок

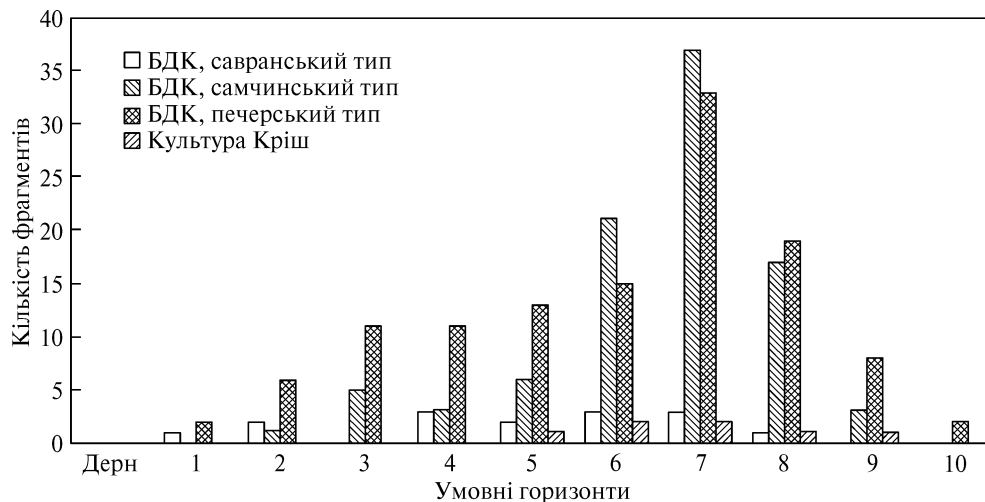

Рис. 2. Печера 1 (2008 р.). Глибина залягання уламків неолітичної кераміки різних типів

49—54). Явним недоліком перевірки К.-П. Вехлера є нерепрезентативність залучених ним матеріалів, добірку яких визначили публікації В.М. Даниленка та М.Т. Товкайла. Поза аналізом лишилися форма посуду і технологія його виготовлення. Зрештою, результати вивчення окремих посудин дослідник екстраполював на опубліковані неперевірені дані про стратиграфію пам'яток і поєднання різних матеріалів в їхніх шарах. Цим він остаточно знівельював власні висновки суб'єктивними поглядами вчених, яких він і перевіряв.

Аби не повторити помилок німецького дослідника та досягти максимальної об'єктивності перевірки, остання має полягати в послідовному виконанні трьох завдань: 1) незалежному від усталених стереотипів виділенні специфічних типів кераміки; 2) їх діахронізації — розміщенні в часі одна відносно одної на

підставі лише попередньо перевіреної інформації; 3) порівнянні отриманих результатів з періодизацією В.М. Даниленка.

Джерелом інформації для виконання першого завдання є керамічні колекції. Масовість керамічних знахідок на неолітичних пам'ятках Побужжя дозволяє застосувати до них формалізовані методи опису та групування, які мають забезпечити об'єктивність результатів. Зведені дані про ці методи опубліковані в працях В.Ф. Генінга, Г.О. Федорова-Давидова, Р.Д. Дреннена та ін., тож додаткових роз'яснень не потребують. Єдиний чинник, що може спотворити об'єктивність аналізу кераміки БДК, є штучна селекція частини колекцій, що зберігаються в ІА НАНУ. Тож початку роботи з матеріалом має передувати оцінка його збереженості та репрезентативності, побудована на зіставленні складу колекції з даними інвентарних описів.

Діахронізація археологічного матеріалу зазвичай здійснюється за допомогою стратиграфічного, комбінаторного або градаційно-типологічного методу (Клейн 2012, с. 333). Але всі вони вимагають наявності чітко стратифікованих пам'яток та/або значної кількості закритих комплексів. Останніх для неолітичних пам'яток БДК Побужжя не зафіксовано за винятком ямки з кістками оленя в Гайвороні-Поліжку. Як показала зовнішня критика джерел, а також результати польових робіт у Печері, беззастережно покладатися на стратиграфічні спостереження В.М. Даниленка не можна. Отже, чітка стратифікація пам'яток спочатку має бути доведена. Оскільки сам В.М. Даниленко назвав лише 10 стратифікованих поселень, з яких тільки на трьох шари розділені стерильними або «відносно стерильними» прошарками, кількість таких пам'яток після перевірки може бути ще меншою. Відповідно, незначною буде і кількість матеріалів, придатних для діахронізації. Безперечно, це дозволить встановити якісь закономірності розподілу різних типів кераміки в їх шарах. Але навряд чи в них будуть представлені всі виділені групи посуду БДК. Достовірність і повнота отриманих результатів знов опиняться під запитанням.

Таким чином, треба бути готовим до діахронізації кераміки з нестратифікованих контекстів, зокрема колекцій підйомного матеріалу та незадокументованих зачисток. Метод, що дозволяє це зробити, був теоретично обґрунтований М. Мальмером. На відміну від типологічного методу О. Монтеліуса за об'єкт типологізації він взяв не цілі речі, поєднані в замкнених комплексах, а окремі деталі, що сполучаються в цілій речі. У нашому випадку методологічні функції замкнутого комплексу буде виконувати посудина, а аналізу на сполученість піддаватимуться її окремі частини та/або ознаки, наприклад, форма, мотиви орнаменту, елементи орнаменту, склад формівної маси. Для цього методу всі посудини, незалежно від умов їх виявлення, є рівноцінними, а залучення їх максимальної кількості тільки збільшить достовірність остаточних висновків. Результатом аналізу має стати типологічний ряд, що продемонструє паралельну зміну кількох непов'язаних між собою параметрів (Клейн 2012, с. 368—373). Дискретність ряду, наявність у ньому згущень і розріджень, а то й розривів, дозволить виділити періоди. Посуд, що відноситься до відтинку ряду, виділеного в окремий період, вважатиметься «аналітично одночасним» (там само, с. 292).

На наступному етапі слід визначити розгортання типологічного ряду в часі, тобто відносну хронологію періодів. Для цього посуд, що характеризує хоча б два різні періоди, має бути прив'язаний до якихось часових реперів. Такими можуть бути випадки стратиграфічного перекривання (хай і поодинокі), залягання разом з імпортом посудом в одних стратиграфічних шарах (головне, доведених і перевірених) або наявність на певних посудинах типологічних рудиментів чи слідів інокультурних впливів.

Далі нововиявлену послідовність керамічних типів слід зіставити з послідовністю типів, встановленою В.М. Даниленком. Однак останні чітко не визначені, адже їх дефініції дослідник підмінив описом окремих найяскравіших посудин. Відповідно, єдиний можливий шлях аналізу — розглянувши ці «епонімні» знахідки як центри типів, методами серіації та комбінаторики вичленити в сукупності матеріалу інші посудини, що тяжіють до них, а отже представляють той же керамічний тип. Наявність вичленованих таким чином посудин на добре стратифікованих пам'ятках та їх розміщення в новоствореному типологічному ряду надасть інформацію щодо відносної хронології відповідного типу В.М. Даниленка, отже стане остаточним результатом перевірки його періодизації. Початок такої роботи вже покладено формалізованим описом і деталізацією характерних рис самчинської кераміки (Гаскевич 2008; 2010).

Висновки

Періодизація БДК є основою відносної хронології всього неоліту України. Створена В.М. Даниленком наприкінці 1950-х рр., вона не раз критикувалася та зазнавала ревізії. Поява нових варіантів періодизаційних схем культури, а також неоднозначних серій радіовуглецевих дат змушують повернутися до перегляду першоджерел періодизації неолітичних пам'яток Побужжя. Критичний аналіз польової документації та публікацій В.М. Даниленка засвідчує неповноту наведеної в них інформації, упередженість її викладу та інтерпретації. Причиною цього були складні умови проведення рятівних досліджень, а також особисті якості та специфіка наукового світогляду вченого. Отже, при перевірці періодизації культури слід враховувати недоліки наявних джерел і спиратися на результати нових польових робіт. Затоплення водосховищами більшості розкопаних В.М. Даниленком пам'яток унеможливило польову перевірку його стратиграфічних спостережень. Це,

а також повільний темп накопичення нових фактологічних даних переносить акцент дослідження на розгляд старих джерел. Найінформативнішими з них є знахідки посуду. Застосування формалізованих методів його опису з наступ-

ним аналізом поєднання ознак дозволять перевірити періодизацію В.М. Даниленка навіть попри вади польової документації, відсутність стратифікованих контекстів і закритих комплексів, відсортованість частини колекцій.

- Бурдо Н.Б.* Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины // *Stratum plus*. — 2001/2002. — № 2. — С. 431—446.
- Валентин Миколайович* Даниленко. Життя археолога. — К., 2013.
- Виноградова Е., Киосак Д.* Календарная хронология заселения Северо-Западного Причерноморья в первой половине голоцена (9700—5400 лет до н. э.) // *Stratum plus*. — 2010. — № 1. — С. 177—198.
- Гаскевич Д.Л.* Розвідки в басейні Південного Бугу // *АВУ 2000—2001 рр.* — К., 2002. — С. 10—15.
- Гаскевич Д.Л.* Археологічні розвідки пам'яток буго-дністровської неолітичної культури у 2003—2005 рр. // *АДУ 2004—2005 рр.* — К.; Запоріжжя, 2006. — С. 116—122.
- Гаскевич Д.* Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: Проблема радіовуглецевих дат // *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut, 26—28 X 2005 r.* — Warszawa, 2007. — S. 115—147.
- Гаскевич Д.Л.* Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // *КДУ*. — 2008. — **11**. — С. 157—187.
- Гаскевич Д.* Форма дна керамічного посуду буго-дністровських пам'яток Лісостепового Побужжя // *Археологический альманах*. — 2008а. — **19**. — С. 275—307.
- Гаскевич Д.Л.* Северо-понтийское импресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // *Stratum plus*. — 2010. — № 2. — С. 213—251.
- Гаскевич Д.Л., Журавльов О.П.* Нова Миколаївка-1 — нова пам'ятка буго-дністровської неолітичної культури у Лісостеповому Побужжі // *Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль)*. — К., 2008. — С. 168—175.
- Гаскевич Д.Л., Киосак Д.В.* Неолітичні знахідки Мельничної Кручі з досліджень А.В. Добровольського та культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки // *КДУ*. — 2011. — **14**. — С. 198—207.
- Гаскевич Д., Черняк Л., Юзвяк Б.* Звіт про археологічні дослідження у Вінницькій області в 2008 році // *НА ІА НАНУ*. — 2008/130.
- Даниленко В.Н.* Отчет о работе Среднебугской экспедиции в 1949 г. // *НА ІА НАНУ*. — 1949/25.
- Даниленко В.М.* До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини // *Археологія*. — 1950. — **III**. — С. 119—147.
- Даниленко В.Н.* Неолит территории Украинской ССР (машинопись) // *НА ІА НАНУ*. — 1955. — **Ф**. Інституту археології. — Оп. 2. — № 377.
- Даниленко В.М.* Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугу // *Археологія*. — 1957. — **X**. — С. 36—49.
- Даниленко В.Н.* Археологические исследования на Южном Буге в 1957—1958 гг. (Отчет о работе Среднебугской неолитической экспедиции) // *НА ІА НАНУ*. — 1958/5.
- Даниленко В.Н.* Отчет об исследовании Бугской экспедицией ИА АН УССР неолитических памятников на Южном Буге 1959—1961 гг. // *НА ІА НАНУ*. — 1959—1961/7.
- Даниленко В.Н.* Неолит Побужжя и вопрос о сложении трипольской культуры // *КСИА АН УССР*. — 1960. — **9**. — С. 3—9.
- Даниленко В.Н.* Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. // *КСИА АН УССР*. — 1962. — **12**. — С. 23—27.
- Даниленко В.Н.* Неолит Украины. Буго-днестровская культура как основа периодизации (рукопись) // *НА ІА НАНУ*. — 1962а. — **Ф**. Інституту археології. — Оп. 2. — № 521.
- Даниленко В.Н.* Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.
- Даниленко В.Н.* Энеолит Украины: Этноисторическое исследование. — К., 1974.
- Даниленко В.М.* Буго-дністровська культура // *Археологія Української РСР*. — К., 1971. — Т. 1. — С. 85—96.
- Даниленко В.Н.* Буго-днестровская культура // *Археологія Української ССР*. — К., 1985. — Т. 1. — С. 118—126.
- Даниленко В.Н.* Космогония первобытного общества. — Фастов, 1997.
- Даниленко В.М., Рудинський М.Я., Телегін Д.Я.* Новий кам'яний вік (Неоліт) // *Нариси стародавньої історії Української РСР*. — К., 1957. — С. 36—52.
- Издания* Института археологии АН УССР («Археологія», т. I—V, 1946—1951; «Археологічні пам'ятки», т. I—II, 1949) // *СА*. — 1953. — **17**. — С. 251—259.
- Киосак Д.В.* Стратиграфія багатощарового поселення Мельнична Круча (Середнє Побужжя) // *Мат-ли Міжнар. наук. конф. «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку—енеоліту»*. — Мелітополь, 2013. — С. 62—66.

- Клейн Л.С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. — Донецк, 2012. — Кн. 1.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
- Котова Н.С., Махортых С.В. В.Н. Даниленко о роли миграций в культурно-историческом процессе // ССПК. — 2006. — XIII. — С. 35—42.
- Рудинська Є.Я. У наукова конференція Інституту археології АН УРСР (1—5 червня 1946 р.) // Археологія. — 1948. — 2. — С. 199—225.
- Телегін Д.Я. Рец. на: В.И. Маркевич. Буго-днестровская культура на территории Молдавии // Археологія. — 1977. — 23. — С. 88—91.
- Титова О.М., Конча С.В. Видатний вчений, непересічна особистість // КДУ. — 2002. — 1. — С. 6—8.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // КДУ. — 2004. — 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Раньнеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя // КДУ. — 2010. — 13. — С. 208—228.
- Трусова С.А. III конференція по изучению палеолита // КСИИМК. — 1940. — III. — С. 44—52.
- Формозов А.А. О критике источников в археологии // СА. — 1977. — № 1. — С. 5—14.
- Формозов А.А. Человек и наука: Из записей археолога. — М., 2005.
- Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историкографические очерки. — М., 2006.
- Формозов А.А. Статьи разных лет. — Курск, 2008.
- Хавлюк П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. — 1959. — 75. — С. 169—173.
- Tringham R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000—3000 B.C.). — London, 1971.
- Wechler K.-P. Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. — Mainz, 2001. (Archäologie in Eurasien. — 12).

Надійшла 15.04.2013

Д.Л. Гаскевич

В.Н. ДАНИЛЕНКО И ПЕРИОДИЗАЦИЯ НЕОЛИТА ЮЖНОГО БУГА: НОВЫЕ ВОПРОСЫ К СТАРЫМ ИСТОЧНИКАМ

Периодизация неолита Побужья является основой относительной хронологии всего неолита территории Украины. Созданная В.Н. Даниленко в конце 1950-х гг., она неоднократно критиковалась и пересматривалась. Появление ее новых вариантов, а также неоднозначных серий ¹⁴C дат вынуждают по-новому взглянуть на первоисточники, лежащие в основе периодизации буго-днестровского неолита. Критический анализ полевой документации и публикаций В.Н. Даниленко свидетельствует о неполноте приведенной в них информации, предубежденности в ее изложении и интерпретации. Причиной этого были сложные условия проведения спасательных раскопок, а также личные качества и специфика научного мировоззрения ученого.

Следовательно, при проверке периодизации культуры следует учитывать недостатки имеющихся источников и опираться на результаты новых полевых работ. Но затопление водохранилищами большинства раскопанных В.Н. Даниленко памятников делает невозможной полевую проверку его стратиграфических наблюдений. Это, а также медленный темп накопления новых фактологических данных, переносит акцент исследования на рассмотрение старых источников. Наиболее информативными из них являются находки посуды. Применение формализованных методов описания сосудов с последующим анализом сочетаемости их признаков позволят проверить периодизацию В.Н. Даниленко даже невзирая на недостатки полевой документации, отсутствие стратифицированных контекстов и закрытых комплексов, утрату части находок.

D.L. Haskevych

V.M. DANYLENKO AND PERIODIZATION OF THE NEOLITHIC IN THE SOUTHERN BUGH AREA: NEW QUESTIONS TO THE OLD SOURCES

Division into periods of the Neolithic in the Buh River region is the base of the relative chronology of the whole Neolithic at Ukrainian territory. Developed by V.M. Danylenko at the end of the 1950-s, it was repeatedly criticized and reviewed. The advent its new versions, as well as ambiguous series of ¹⁴C dates makes the author to consider in a new way the sources laying in the base of division into the periods of the Neolithic at the Buh and Dnister Rivers area. Critical analysis of field documentation and publications by V.M. Danylenko evidence that the information presented there is not complete, partial in its statement and interpretation. The reason for that were the complicated conditions the rescue excavations, as well as the scholar's personal qualities and peculiarity of scientific outlook.

Consequently, during the review of division the culture into the periods one should take into consideration the drawbacks of the sources available and lean on the results of the new field works. Flooding by the reservoirs of most of the sites

excavated by V.M. Danylenko makes the field check of his stratigraphic observations impossible. This fact and also slow pass of the new factual data accumulation transfers the accent of the research to the old sources consideration. Finds of vessels are the most informative of them. Usage of formalizing methods in vessels description with consequent analysis of their features combination allows the author to check V.M. Danylenko's division into periods despite the drawbacks of field documentation, lack of stratigraphic contexts and closed complexes, and loss of part of the finds.

Ю.Я. Рассмакін

ПОХОВАННЯ КВІТЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ АБСОЛЮТНОЇ ХРОНОЛОГІЇ

Проаналізовано дев'ять радіовуглецевих дат для так зв. випростаних поховань доби міді та розглянуто просторовий і хронологічний розподіл їх між Доном і Дунаєм.

К л ю ч о в і с л о в а: доба міді, випростані поховання, абсолютна хронологія, територіальний розподіл.

Досі хронологія поховань різних обрядових груп у курганах доби міді степової смуги Північного Причорномор'я вибудовувалася на традиційних засадах — стратиграфії, специфіці супроводу та ін. На кінець 90-х рр. було лише дві ^{14}C дати для поховань з ґрунтових могильників (Дереївка II, поховання 12 і поселення Олександрія, поховання 4—8), та й то сумнівні, особливо щодо останнього поховання з похибкою в 350 р. (Rassamakin 2004, Teil 1, S. 171—172). За перше десятиліття нового тисячоліття ситуація з абсолютним датуванням поховань доби енеоліту поліпшилася, в першу чергу, для групи II, тобто на спині з підігнутими в колінах ногами (Rassamakin 1999, р. 73, Fig. 3, 4; 2011). Тут звернемося до невеликої серії дат ^{14}C для поховань групи I — випростаних, із яких одна публікується вперше¹.

Аналіз ^{14}C дат. Нині маємо дев'ять дат для випростаних поховань (табл.), отриманих у різних лабораторіях. Подамо їх у порядку надходження.

1. Основне поховання 2/3 в кургані біля с. Серетені (Республіка Молдова) на лівому березі р. Прут (Яровой 2000, с. 18).

2. Впускне поховання 17 Олександрівського кургану в Бузько-Дністровському межиріччі. Курган неопублікований. За стислою інфор-

мацією, основними в ньому були усатівські поховання, над якими було впущено випростане поховання 17, а потім — ямної культури. Два усатівські поховання (22 і 35) також датовані (Петренко, Ковалюх 2003, с. 104—106, табл. 4; Videiko, Petrenko 2003, р. 116—117, Table 3²).

3. Впускне поховання 1/8 групи Вертолітне поле з кургану на околиці м. Ростов-на-Дону, на правому березі Дону. Найдавнішим тут було також датоване ранньоеолітичне поховання 12, а випростане поховання 8 залягало між двома пізньоеолітичними похованнями 11 і 7 косянтинівської культури (Житников 2000, с. 88—90; Житников, Жеребилов 2005, с. 84—87, рис. 1, I, 2)³.

4, 5. Поховання 33 і 6 із Тарасової Могили на околиці м. Орхів на лівому березі р. Конка. Вони були основними для двох первинних насипів — IA та IB (Rassamakin 2004, Teil II, S. 10—12; Govedarica u. a. 2006, S. 81, Tab. 1). Поховання 33 безінвентарне (рис. 1), поховання 6 супроводжувалося крем'яним знаряддям на масивній овальній пластині та невеликими мідними обоймами, частина яких з обох боків мала трикутні вирізи (рис. 2).

² В англійському виданні помилково вказано, що дати отримані за кістками, а не деревом із перекриття, як вказано в російськомовній публікації.

³ У публікації описка: вказана дата $2556 \pm 50 \text{ BP}$ замість $4556 \pm 50 \text{ BP}$, але дані калібрації наведені правильно.

¹ Дякую Е. Кайзер за допомогу в датуванні зразків.